

Вячеслав Корнієнко

*кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник відділу науково-історичних досліджень
Національного заповідника „Софія Київська”,
провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу вивчення і розвитку музейної справи
Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника*

**НОВЕ СВДЧЕННЯ РУСЬКО-ПАЛЕСТИНСЬКИХ
КОНТАКТІВ У XII – XIII СТОЛІТЬ¹**

Стаття присвячена публікації нової пам'ятки XII – XIII ст., що засвідчує паломницькі контакти стародавнього Києва та Єрусалима. Проведене автором нове дослідження графіті на стародавньому фасаді церкви Спаса на Берестові дозволило встановити, що в написі мова йде не про участь дияконів у язичницьких святах, а про їх прочанство до Єрусалиму.

Ключові слова: епіграфіка, графіті, паломництво, Єрусалим, Київ, церква Спаса на Берестові

Успіхи першого хрестового походу (1096-1099 рр.) сприяли різкому оживленню паломництва до Святої Землі. Цей рух охопив і Русь. Перші свідчення про давньоруських паломників з'являються одразу ж після завоювання Єрусалиму хрестоносцями. Мова йде про виявлене та введене у науковий обіг О. Назаренком „Чудо св. Пантелеймона про короля Харальда”² (тобто, князя Мстислава Володимировича, сина Володимира Мономаха), де повідомляється про паломництво до Єрусалиму матері князя Гіди (першої дружини Володимира Мономаха) приблизно в 1098 р. [5, с. 631-632]. Наступною в плані хронології є інформація про паломництво до Палестини ігумена Даниїла (між 1104 – 1108 рр.), опис подорожі якого був доволі популярним на Русі, що підтверджують понад сто списків пам'ятки [7, с. 110]. Приблизно між 1161-1167 рр. відбулась паломницька подорож св. Єфросинії Полоцької [5, с. 633], яка описується в її „Житії”, що збереглось у понад 130-ти списках [7, с. 147-148; 2, с. 163]. Власне переліченими вище писемними пам'ятками не обмежується перелік свідчень русько-палестинських паломницьких контактів [5, с. 617-648], проте їх ретельний аналіз виходить за межі даної публікації. В статті зосереджено увагу на абсолютно новому свідченні – графіті на стародавньому західному фасаді церкви Спаса на Берестові.

Епіграфічні дослідження в церкві Спаса на Берестові проводились автором протягом листопада 2008 – листопада 2009 р., під час яких було виявлено 477 написів та малюнків XII – початку XVIII ст.³ Графіті, про яке йде мова, було відоме науковому загалу, воно публікувалось С. Висоцьким під № 358 у третій частині корпусу давніх київських графіті [1, с. 73-75, табл. XXXVI]. Запис вважався одним з аргументів на користь концепції „двовір'я”, тобто, християнсько-язичницького синкретизму в світогляді населення Давньої Русі (втім, на сьогоднішній день чітко окреслити її сутність дослідники не спромоглися [4, с. 17-40]). Відповідно до власного прочитання та інтерпретації тексту дослідник, хоча й доволі обережно, припускав, що в написі згадуються диякони Спаської церкви, які просять Господньої допомоги у Судний день, вірогідно, через участь у русаліях. Згідно такого тлумачення графіті

добре ілюструє глибину збереження язичницьких вірувань у світогляді давньоруської людини, адже в русальних іграх брали участь служителі християнського культу, які б мали, навпаки, вести боротьбу з поганськими обрядами, активна чи пасивна участь у яких розглядалась Церквою як великий гріх. Показовим у цьому відношенні є наведена Б. Рибаківим іконка XVIII ст. з образом св. Нифонта, автора написаного в 1220 р. у Ростові „Слова о русаліях”: на сувої в руках святого міститься текст наступного змісту: проклатъ всакъ иже кто вставитъ церковь божию и послѣдѣтъ русаліамъ ‘Будь проклятий усякий, хто залишить Церкву Божу та піде слідом за русаліями’ [6, с. 689-691, рис. 125]. Сам Б. Рибаків, який присвятив дослідженню питань взаємовідносин язичництва та християнства Давньої Русі окрему монографію, повторно вивчив графіті № 358 (щоправда, не в оригіналі, а за опублікованою С. Висоцьким фотографією), запропонувавши нове прочитання та інтерпретацію напису, відповідно до якого вже один дякон прийняв не активну, як вважав С. Висоцький, а пасивну участь у русаліях, тобто, лише прийшов поглянути (приде на позоръ) на „ігрища бісівські” [6, с. 690]. Втім, навіть таке тлумачення яскраво ілюструє „двовір’я” дяків церкви Спасу на Берестові.

Проведені нами дослідження оригіналу графіті № 358 (у нашій нумерації йому надано порядковий номер 206) дозволили встановити, що висновки обох дослідників спирались на неправильну ідентифікацію низки літер, тож не можуть бути прийнятими. Нижче розглянемо основні підсумки дослідження цього доволі цікавого запису. Проте, насамперед, вважаємо за потрібне розглянути публікації текстів графіті, вміщеного у працях С. Висоцького [1, с. 73-75, табл. XXXVI] й Б. Рибаківа [6, с. 690, прим. 75; с. 691, рис. 125], що полегшить встановлення невідповідностей між опублікованими варіантами та результатами сучасного дослідження. Тексти С. Висоцького та Б. Рибаківа наводимо у таблиці, запропонований нами варіант прочитання і реконструкції тексту буде поданий наприкінці аналізу наявних розбіжностей у плані ідентифікації спірних літер.

С. Висоцький †^{II} до сѣд[н]ѣ[г]ѣ^{III} а^{IV} о^I дѣ^V ѡко[нѣ^{VI} вѣ] св[ѣ]т[а]го сп[а]са
м^{VII} припе^{VIII} ѡ^{IX} по^X зоръ^{XI} русали^{XII} ми^{XIII}

Б. Рибаків † дѣ^V ѡко[нѣ^{VI}] св[ѣ]т[а]го сп[а]са
м^{VII} приде^{VIII} на^{IX} по^X зоръ^{XI} русали^{XII} ми^{XIII}

Як бачимо, розбіжності у прочитанні та відтворенні тексту доволі значні, вони складають тринадцять пунктів:

I) на думку Б. Рибаківа, перша частина верхнього рядка є приналежною до іншого графіті; сучасні дослідження доводять неправомірність такого погляду, на що вказує ідентичність прорізів всіх складових напису та аналогічні форми написання літер д;

II) С. Висоцький зазначав, що текст починається з малюнка шестираменного хреста на одноступінчастій Голгофі, однак відмінності у формі прорізів доволі очевидні, тож малюнок варто визнати самостійним графіті (№ 205; рис. 2); до того ж, дослідник допустив похибки в його описі: основа щогли не спирається на Голгофу, зображення якої взагалі відсутнє, а її верхня частина закрита фрескою-темперою XVII ст.; відтак не виключено, що хрест восьмиконечний та складається зі щогли, перекладани, підніжжя й символічної таблички над головою Ісуса Христа;

за формою прорізів графіті датується в межах початку XII – кінця XVI ст.; згідно спостережень І. Смирнної, в XI-XIII ст. зображення восьмиконечних хрестів доволі рідкісні, великого розповсюдження вони набули не раніше XIV ст. [8, с. 257], тому вірогідну нижню хронологічну межу появи малюнку можна обмежити початком XIV ст.;

III) поверхня личкувального розчину в цьому місці пошкоджена, на місці вказаних С. Висоцьким літер можемо впевнено визначити лише дві – **ѡ** (дослідник читав її як **д**) та **ѡ**;

IV) літера, що вказана С. Висоцьким як **а**, пошкоджена невеликим вибоєм, тому впевнено не може бути ідентифікована;

V) обидва дослідники визначили літеру як **ь**, однак в оригіналі чітко простежується **ѣ**;

VI) в прокресленому під титлом складі **но** останню літеру Б. Рибаків реконструював як **ъ**, проте тут впевнено читається саме **ѡ**;

VII) на місці вказаної обома дослідниками великої літери **м** насправді знаходяться невеликі пошкодження тиньку, які під певним кутом освітлення можна помилково прийняти за літеру, однак проведене нами ретельне дослідження поверхні стіни дозволило констатувати саме випадковий характер цих пошкоджень;

VIII) п'ять початкових літер нижнього рядка, прочитаних С. Висоцьким як **припе**, а Б. Рибаківим як **приде**, збереглися досить добре, вони без ускладнень читаються як **проча**;

IX) стан збереженості поверхні стіни в місці зазначених дослідниками знаків **ѡ** (С. Висоцький) чи **на** (Б. Рибаків) незадовільний, тут зберігся невеликий фрагмент пошкодженої тріщиною літери;

X) замість вказаних дослідниками літер **но** в оригіналі впевнено читається **и**; за нею не було прокреслено жодного знаку, що підтверджує рівна непошкоджена поверхня стіни;

XI) вказані С. Висоцьким криволінійна літера **р** чи Б. Рибаківим склад **ръ** слід ідентифікувати як **є**, адже саме вона чітко читається в оригіналі;

XII) замість зазначеної Б. Рибаківим літери **к** на поверхні стіни впевнено простежується **и**;

XIII) два останні знаки обидва дослідники читали як склад **ми**, написаний з інверсією – права щогла **м** одночасно є лівою щоголою **и**; втім, в оригіналі, незважаючи на малюнок проквітлого хреста, який дещо пошкодив запис, добре простежується окремі літери **м** та **а**.

Зважаючи на вищевказане, наявний на поверхні стіни текст може бути представлений наступним чином:

до---ѡ---^{но}одѣакосвтогоспса
проча--и зоерұсалима

Фрагментарність початку першого рядка графіті (ми навіть не можемо впевнено стверджувати, що літери **до** є першими) не дозволяє реконструювати повний текст. Розбіжності між прочитанням С. Висоцького та оригіналом запису не дозволяють прийняти реконструкцію цієї частини як словосполучення **до сүдного дна** 'до Судного

дня¹. Друга ж частина тексту, з розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів виглядає наступним чином⁴:

... дѣаконо(въ) Св(а)т(о)го Сп(а)са проча[нъ] изо Єрусалима.

... дияконів Святого Спаса, прочан з Єрусалима.

За формою написання літер а з плоским верхом та опуклою петлею, д на трикутних ніжках з пласким верхом, нахиленої ліворуч є, праворуч з з розвилкою, л з пласким верхом, прямолінійної р з округлою петлею, дзеркальної вертикальної ү, яка повністю знаходиться у рядку, а також У-подібної ч, графіті може бути датоване в межах середини XII – середини XIV ст. При цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею появи запису є кінець XIII ст., відповідно до зменшення характерних рис написання з та р.⁵

Як бачимо, допущені під час попереднього дослідження недоречності призвели до помилкового прочитання та тлумачення тексту, перетворивши благовірних прочан на „двовірців”, учасників язичницьких свят. Повторне вивчення напису дозволило повністю реабілітувати дяків Спаської церкви. Оскільки записи на стінах храму поклякані були „ввести у вічність” (сакралізувати) актуальну подію, графіті № 206 [358-Вис] однозначно вказує на факт здійснення паломництва. Тобто, графіті XII-XIII ст. на стіні храму є важливим свідченням подорожі безіменних дяконів церкви Спаса на Берестові до сакрального християнського максимуму – Єрусалиму.

¹ В основу статті покладена доповідь автора „Двовір’я” дяків церкви Спаса на Берестові: до проблеми прочитання й інтерпретації запису на стародавньому фасаді храму” на VII-х Несторівських студіях „Святість і святині Давньої Русі” (м. Київ, 9 листопада).

² Пам’ятка пов’язана з монастирем св. Пантелеймона в Кельні, О. Назаренко датує її 20-ми рр. XII ст. [5, с. 585-616].

³ С. Висоцьким в науковий обіг було введено лише тридцять дев’ять написів та малюнків, видряпанних по личкувальному розчину на стародавньому фасаді храму [1, 73-81, табл. XXXV-XLIV]. Під час наших досліджень поверхня стін вивчалась фронтально, на висоту приблизно 3 м від рівня сучасної підлоги. У технічному аспекті робота здійснювалась за стандартною методикою: фотографування кожного напису чи малюнку при бічному освітленні та прорисовка контурів по отриманим фотографіям при натурному дослідженні пам’ятки. З виявлених 477 графіті 252 виконані по личкувальному розчину на фасадах церкви, а 225 – на фресках могилянського часу. На нашу думку, така кількість графіті не є граничною, оскільки в багатьох місцях фреска XVII ст. не розчищена від олійної фарби, а личкувальний тиньк стародавнього фасаду – від цементу.

⁴ В квадратних дужках подаються втрачені через пошкодження літери, в круглих – навмисно пропущені автором графіті.

⁵ Датування графіті здійснене на підставі даних палеографічних таблиць, розроблених А. Залізником за результатами вивчення новгородських берестяних грамот [3]. Ця методика в цілому добре себе зарекомендувала під час застосування для встановлення хронології епіграфіки Софії Київської. що досліджуються автором з листопада 2006 р.

1. Высоцкий С. А. Киевские граффити XI – XVII вв. / С. А. Высоцкий. – К.: „Наукова думка”, 1985.

2. Завгородній Ю. Фросина Полоцька: паломницький досвід святості / Ю. Завгородній //

- Давньоруське любомудріє: Тексти і контексти. – К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – С. 160-175.
3. Зализняк А. А. Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование / А. А. Зализняк // Янин В. Л., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990 – 1996 гг.). Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. – М.: „Русские словари”, 2000. – С. 133-429.
  4. Карпов А. В. Язычество, христианство, двоеверие: религиозная жизнь Древней Руси в IX – XI веках / А. В. Карпов – СПб.: „Алетейя”, 2008. – 184 с. – (серия „Богословская и церковно-историческая библиотека”).
  5. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX – XII вв. / А. В. Назаренко. – М.: „Языки русской культуры”, 2001. – 784 с.
  6. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков – М.: „Наука”, 1988. – 784 с.
  7. Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. I (XI – первая половина XIV в.) / Отв. ред. Д. С. Лихачев – Л.: „Наука”, 1987. – 496 с.
  8. Смирнова И. М. Тайная история креста / И. М. Смирнова. – М.: „Эксмо”, 2007. – 320 с.

SUMMARY

Viacheslav Korniienko

The new illustration of Russian-Palestine relationships in XII – XIII centuries

The article is dedicated to publication of the new epigraphic monument of XII – XIII centuries, which shows pilgrims contacts between Kiev and Jerusalem. The author's investigation of new graffiti, situated on old facade of Spasa-na-Berestovi Church ascertain the inscription says not about participation of deacons in pagan fests, but about their pilgrimage to Jerusalem.

Key words: epigraphy, graffiti, pilgrimage, Kiev, Jerusalem, Spasa-na-Berestovi Church.

Наталія Костюк,

*старший науковий співробітник НІЕЗ „Переяслав”
(м. Переяслав-Хмельницький)*

ВІДРОДЖЕННЯ ПОДВИЖНИЦЬКОЇ МІСІЇ ЦЕРКОВНИХ РЕГЕНТІВ У РОДИНІ ЄВСЕВСЬКИХ – ПРЕДСТАВНИКІВ СВЯЩЕННИЦТВА ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ З XVIII СТ.

Розглядається драматична історія родини Євсевських, представники якої протягом 130 років служили духівниками. Показано, як події комуністичного режиму вплинули на духовне життя членів роду Євсевських – представників священництва Переяславщини.

Ключові слова: священник, протоієрей, автокефалія, педагоги-новатори, тенор, опера, музикант, абсолютний слух, церковний спів, Літургія, псалми.

Скіфська легенда про Таргітая та його трьох синів, ще з V ст. до н. е, оповідає нам про чотирьох становий суспільний поділ: „Чотири магічні дари впали з неба й